

УВАГА: ЗАЙМЕННІКІ!

Яшчэ ў 1945 г. рускі акадэмік В. У. Вінаградаў у сваёй працы «Руская мова: Граматычнае вучэнне пра слова» зрабіў наступнае адкрыццё: «...*Старажытны багаты клас указальных слоў, займеннікаў у гісторыі рускай мовы паддаўся распаду, разлажэнню. Большая частка займеннікавых слоў злілася з катэгорыямі прыметнікаў і прыслоўяў або ператварылася ў часціны маўлення, у граматычныя сродкі мовы. У сістэме сучаснай мовы захаваліся толькі рэлікты займеннікаў як асобнай часціны мо-*

вы (прадметна-асабовыя займеннікі)»¹. І далей асобны падраздзел працы, прысвечаны займеннікам, ён называе катэгорычна: «Граматычныя перажыткі займеннікаў як асобнай часціны мовы ў сучаснай рускай мове»². Многія лінгвісты пасля апублікавання названай працы і працытаванай высновы адразу ж пачалі «разганяць» усе займеннікі ў іншыя лексіка-граматычныя разрады слоў (часціны мовы), а некаторыя мовазнаўцы перасталі называць сучасныя займеннікі нават і «перажыткамі»³.

Пад уплывам адзначанага вышэй і ў нашым, беларускім мовазнаўстве па сённяшні дзень асобна разглядаюцца *займеннікі-назоўнікі (я, ты, ён, яна, яно, яны, мы, вы, хто, што), займеннікі-прыметнікі (мой, твой, такі, гэты, які, каторы, чый, свой, кожны, усякі, увесь, самы), займеннікі-лічэбнікі (колькі, столькі, гэтулькі), займеннікі-прыслоўі (аднекуль, калі, куды, там, туды) і інш. Асноўнымі прычынамі, што спарадзілі гэтую з'яву, называюцца, найперш, семантычнае пераўтварэнне займеннікаў у іншыя словы*

Мікалай Васілевіч Абабурка — дацэнт кафедры беларускай мовы Магілёўскага педінстытута імя А. Куляшова, кандыдат філалагічных навук.

Пасля заканчэння філалагічнага факультэта БДУ (1966) і аспірантуры пры кафедры беларускай мовы гэтага ж універсітэта (1969) працаваў настаўнікам беларускай і рускай моваў і літаратур у Грабянецкай СШ на Чэрвеньшчыне, метадыстам навукова-метадычнага кабінета Міністэрства асветы Беларусі.

Даследуе мову беларускай мастацкай літаратуры.

(часціны мовы) з прыняццем спецыфічных граматычных катэгорый гэтых слоў, а таксама вялікая здольнасць займеннікаў уступаць у сувязь з рознымі афіксамі (прыстаўкамі, суфіксамі, постфіксамі), надзвычай змяняючы сваю гукава-літарную форму (параўн.: азь → а → я; увесь ← вьсь ← сь ← S (інда-еўрап.); кьдъ → к(г)де → гдзе → дзе і г. д.).

Зазначым адразу, што калі пільна прыгледзецца да кожнай часціны мовы ў нашым маўленні, то можна заўважыць пастаянны ўзаемапераход той ці іншай з іх у разрад другой. Гэты ўзаемапераход характэрны амаль абсалютна для ўсіх часцін мовы, колькі б іх цяпер не налічвалі — 10, 12 або 14. Выключэнне складае хіба што дзеяслоў, бо ў ягоны склад на сучасным этапе развіцця ўсходнеславянскі моваў не пераходзяць ніякія словы, хоць асобныя формы дзеясловаў не-не ды і адрываюцца ад сваіх першаасноў, прытым перастаюць нават успрымацца як дзеяслоўныя найменні, напрыклад: мо (з можа быць), мабыць (з мае быць); на, наце; естачкі (з есці); спаткі, спатанькі (са спаць); відно; крамзель і інш. Самі ж займеннікі такія старажытныя, як і выключнікі, асабліва калі яны супадаюць толькі з нейкім адным гукам (параўн. значэнне старажытных займеннікаў ку, ты, сь, чь, и, а, е з сучаснымі гукамі ці нават значэннямі літар к, т, с, ч, і, а, е і г. д.).

Ні ў якім разе нельга падтасоўваць з'явы і асаблівасці рускай мовы да беларускай, бо хоць абедзве мовы ў большасці выпадкаў роднасныя ці вельмі блізкія паводле паходжання, аднак на сучасным этапе іх развіцця яны маюць сваю, уласную спецыфіку ва ўтварэнні лексіка-граматычных разрадаў слоў, а таксама іх граматычных катэгорый і форм. Можна паўнапраўна сцвярджаць, што калі ў сучаснай рускай мове сістэма займеннікаў у стадыі распаду (паводле слоў таго ж Вінаградава, «в стадии разложения»), то ў беларускай, наадварот, у стадыі росту за кошт усё новых і новых утварэнняў ці ўзаемапераходу часцін мовы. Параўнаем: яго і ягоны, іх і іхні (іхны), наш і нашкі (нашанскі), яе і ейны, усіх і ўсіхны, чьіх і чьіхны, мой і маюсенькі, твой і тваюсенькі, свой і свойскі і інш. Што да так званай пранаміналізацыі (пераходу іншых слоў у займеннікі), то гэтая з'ява жывая ў сучаснай беларускай мове: Навука — справа (рэч, штука) сур'ёзная... (Тут словы справа, рэч, штука ў ролі займеннікаў); У прыёмнай вас чакае адна асоба... (Адна — значыць: нейкая). Найчасцей у ролі займенні-

каў выступаюць прыметнікі і дзеепрыметнікі тыпу апошні, наступны, падобны, пэўны, дадзены, вядомы, названы і г. д. Калі звернемся да ўсяго нашага вусна-гутарковага і кніжна-пісьмовага запаса займеннікаў, пачынаючы з XIII—XIV стст., то ўбачым значныя сінанімічныя рады кожнага семантычнага разраду гэтай часціны мовы (у школьных і ў акадэмічных граматыках беларускай мовы па-ранейшаму разглядаюцца 8 такіх разрадаў, хоць, праўда, не заўсёды і ўсюды тэрмін «неазначальныя займеннікі» па-праўдзі на тэрмін «няпэўныя займеннікі»). Як прыклад-ілюстрацыя да адзначаных сінанімічных радоў могуць паслужыць наступныя адэкваты ўказальнага і азначальнага займеннікаў: ты, тэты, ты, тот, той, той, туюй, ты, тэй, той самы(й); інь, ино(ы)й, ины, інны, іншій, іншы, іншы, гіншы, інакшій, інакшы, інакі, гінакшы. З кнігі Т. Сцяпкоўч «Займеннік у беларускай мове» (Мн., 1977) даведваемся і пра забытыя ці паўзабытыя займеннікі тыпу сей, сёй, тамьтоть, тамтэй, тамтой, толикий, оны (оная, онаѣ, оныи), овый (овая, овоѣ, овои), иже, еже, яже, (а)ніводзін, нів(г)одзін, жадныи, жадны(й), жадэа, какии ни будеть, какая ни буду, которая будеть, вѣкоей, чыйся, што-бачачы, быля-што і інш.

На працягу XIX—XX стст. у беларускай мове ўзніклі яшчэ больш разгалінаваныя варыянтна-сінанімічныя рады займеннікаў, сярод якіх у першую чаргу можна адзначыць наступныя (уключаючы і так званыя дыялектныя формы, а таксама формы суб'ектыўнай ацэнкі): гэты, гэны, ены, еты, есты, гэсты; такі, такавы, такоўскі, такі-растакі (разгэтакі, разгэдакі, раз'етакі), такей, такенны(й); гэтакі, гэткі, гэтакі, гэдакі, етакі(й); усякі(й), усякі (усякенькі, усякенечкі, усякенечачкі), усялякі (усялякенькі, усялякенечкі, усялякенечачкі); які (якій, якіый), якавы (якаў, якавенькі), якімы, якісыці (якісь), які-небудзь, які-кольвек (кольвечы, колечы), неякі, абы-які; сам (саменькі, саменечкі, саменечачкі), сам(ю)ткі, саму(ю)сенькі; самі, самаеі, саматая; усе, усенькія, усенечкія, усенечачкія, усе-ўсенькія і г. д.; ко(а)жды, ко(а)жын, кожа(ы)н, кажнюткі, кажнюсенькі, кожнынькі, кожныенечкі, кожныенечачкі; нічый, нічыйны, нічыйх, нічыйхны, нічыйхненькі; нехта (нехтака, нехтакі), хтосьці (хтось), хтоса, хтоля, хтоцікі, хтокольве, хто-кольвек (кольвечы, колечы), хто-небудзь, хто ні будзь, каго-бачачы; (а)нікога, (а)нікогенька, (а)нікаусенькі, (а)нікаутачкі; нешта, нештачка, хтосьці (хтось), хтоса, хтоля, хтоцікі, хтокольве, хто-кольвек (кольвечы, колечы), хто-небудзь, хто ні будзь, каго-бачачы; (а)нікога, (а)нікогенька, (а)нікаусенькі, (а)нікаутачкі; нешта, нештачка, хтосьці (хтось), хтоса, хтоля, хтоцікі, хтокольве, хто-кольвек (кольвечы, колечы), хто-небудзь, колькі

ні будзе, колькі ўлезе, некалькі, колькі-некалькі, колькі-кольвек (кольвечы, колечы), колькінаццаці і г. д.

Мовазнаўцы П. Шуба і П. Сцяцко грунтоўна заняліся праблемай словаўтварэння займеннікаў, але, на наш погляд, сюды варта было б падключыць і ўтварэнні такога тыпу, як неаднаслоўныя, г. зн. састаўныя, тыпу той самы (той жа самы, тая ж самая, тое ж самае, тыя ж самыя), нешта нейкае такое, такое нейкае абы-якое штосьці, ніхто іншы апроч (акром, акрамя, апрача) нас, не хто іншы, як я (ты, ён, яна, яно, яны, мы, вы), усе мы такія-растакія і інш. Сюды ж можна адносіць і суцэльныя выказванні-жарты накшталт: Я не я і яна не яна; Хто-небудзь іншы, але не ты; Тваё не тваё, але ўсё-такі сваё; Ні маё ні ваша — гэта доля наша і г. д. Праўда, у падобных выпадках вельмі часта дзейнічае так званая субстантывацыя (пераход займеннікаў у назоўнікі), але не трэба забывацца, што напачатку і ў такіх выпадках былі займеннікі, напрыклад: Я ніколі нікому нічога ніякага, а калі што якое, ну дык што ж там такое. Вось гэтакіх каламбураў у народна-гутарковай мове беларусаў шмат, толькі, на вялікі жаль, іх мала зафіксавалі нават нашы вядомыя на ўвесь бел-свет майстры беларускага літаратурна-мастацкага слова.

Не так ужо і часта гавораць мовазнаўцы і пра займеннікі тыпу той-сёй і сёй-той, тая-сяя і сяя-тая, тое-сёе і сёе-тое, такі-сякі і сякі-такі, такая-сякая і сякая-такая, такое-сякое і сякое-такое, такія-сякія і сякія-такія з усемагчымымі іх формамі і варыянтамі. Нават ужыванне іх паасобку накшталт і той і сёй, то той то сёй, ні той ні сёй і г. д. патрабуе большай увагі. А калі падключыць да ўсяго гэтага фразеалагізацыю аналагічных спалучэнняў і іх формаў, дык нашы ўяўленні пра займеннікі як жывы лексіка-

граматычны і лексіка-фразеалагічны разрад слоў у сучаснай беларускай мове не будуць выклікаць ніякіх сумненняў.

Напэўна, як у сярэдняй, так і ў вышэйшай школах варта звяртацца да шматлікай колькасці прыкладаў, у якіх бы ўсебакова раскрываліся сінанімічныя і функцыянальныя здольнасці займеннікаў і адзайменнікавых слоў. Для большай пераканаўчасці ў сказаным параўнаем толькі некалькі фразыў: Купіла, можна сказаць, ні за што (ні за што і нізавошта, за нішто) саматканку; Ні за што (ні за што і нізавошта) не куплю саматканку!; Немаведама што гаворыць...; Чорт ведае што гаворыць...; Ліха яго знае што гаворыць...; Абы-што гаворыць...; Што такое сталася: вуліца прыбралася, не працуе аніхто...; Што такое: два пакоі, а жыць няма дзе?...; Што такое! Чаму вэрхал?...; Што за дзіва! Што за смех?! Ніяк не ломіцца арэх...

Даўно настала пара адмовіцца ад азначэння займеннікаў, якія быццам бы штосьці замяняюць... Тут памыляўся нават і аўтар нашай першай нарматыўнай граматыкі Б. Тарашкевіч, гаворачы: «Словы, што ўжываюцца замест імені прадметнага, прыметнага або лічэбнага, называюцца займеннікамі»¹. Гэтыя словы і выразы не замяняюць ні словаў, ні словазлучэнняў, ні сказаў, а з'яўляюцца самымі агульнымі (абагульняльнымі) эквівалентамі іх. Напрыклад: У майго брата каля дзвюх тысячаў кніг, столькі будзе праз пару гадоў і ў мяне; На дварэ вельмі душна, тое самае і ў хаце; Не лайся ніколі, чалавеча, хоць яно то ямчэй і не выкажашся...

Такім чынам, у беларускай мове займеннік — гэта самастойная часціна мовы, якая жыве паўнакроўным жыццём, развіваючы сваё форма- і словаўтварэнне, а таксама разнастайныя значэнні і функцыі.

¹ Виноградов В. В. Русский язык: Грамматическое учение о слове. Изд. 2-е.— М., 1972.— С. 40.

² Тамсама.— С. 255.

³ Гл., напрыклад: Грамматика современного русского литературного языка / Отв. ред. Н. Ю. Шведова.— М., 1970.

⁴ Пра іншыя рады гл. ў кн.: Сцяшкovic Т. Ф. Займеннік у беларускай мове.— Мн., 1977.

⁵ Тарашкевіч Б. Беларуская граматыка для школ. Выд. 5-е.— Вільня, 1929.— С. 23.

